

Puheenvuoroja

ANU KAJAMAA – JUHA TUUNAINEN – KRISTIINA MÄNTY
– KATI MÄKITALO – VELI-MIIKKO KAUPPI – JUTTA KARHU

Moniäänisyyden merkitys kasvatustieteiden muuttuvissa toimintaympäristöissä

Kasvatustieteen päivät 24.–25.11.2022, Oulun yliopisto:
Moniäänisyys kasvatuksen muuttuvassa maailmassa

Johdanto

Kasvatuksen, koulutuksen ja oppimisen merkitys korostuu entisestään muutostilanteissa ja kriiseissä. Tästä viimeaikaisimpina esimerkeinä ovat covid-19-pandemia, ilmastokriisi ja Venäjän hyökkäyssota Ukrainassa kerrannaisvaikutuksineen. Samaan aikaan globalisaation ja digitalisaation vaikutukset maailmaan ja ihmisten jokapäiväiseen arkeen ovat tuoneet uusia oppimisen, opettamisen ja tutkimuksen kohteita sekä haasteita. Näiden myötä myös kriittinen medialukutaito ja kansalaisaktiivisuus ovat nousseet avainasemaan, mikä on tuonut ne enenevässä määrin kasvatustieteellisen tutkimuksen kohteiksi. Moninaisuuden ja moniäänisyyden merkitys sekä edistäminen korostuvat, kun pyritään ratkomaan yhteiskunnassa ilmeneviä monimutkaisia haasteita. Ekokriisin aikakaudella painottuvat myös vuorovaikutus ei-inhimillisen luonnon kanssa ja ekososiaalinen sivistys.

Kasvatustieteiden sisäinen moniparadigmaisuus on alan vahvuus, kun halutaan tuoda esiin moniäänisyyttä. Moniäänisyyden tutkiminen ja edistäminen dialogissa tieteenalarajoja ylittäen on eräs kasvatustieteilijöiden keskeinen

tehtävä oppimisen, vuoropuhelun ja yhteistoinnin aikaansaamiseksi. Avoimia kysymyksiä on kuitenkin vielä runsaasti: esimerkiksi miten moniäänisyys määritellään ja ymmärretään, miten se ilmenee, miten vastakkaiset tai kilpailevat äänet voidaan saattaa vuoropuheluun ja miten moniäänisyyttä voitaisiin edistää niin, että myös sellaisia ääniä kuultaisiin, joilla ei keskusteluissa vielä ole tilaa?

Tämän puheenvuoron tarkoituksena on esitellä tutkimustietoon perustuvia näkökulmia moniäänisyyteen ja sen edistämiseen kasvatustieteen monissa muuttuvissa toimintaympäristöissä. Haluamme herättää puheenvuorollamme ajatuksia ja omalta osaltaan myös vastata miten kasvatustieteilijät voisivat tunnistaa ja edistää moniäänisyyttä tutkimuksen, kasvatuksen, opetuksen ja koulutuksen keinoin -kysymykseen.

Moniäänisyys jatkuvana ja avoimena vuorovaikutuksena

Moniäänisyyden käsitteelle ei ole olemassa yhtä, yhteisesti hyväksyttyä selkeää määritelmää, ja sille annetut merkitykset vaihtelevat tieteenalojen sisällä sekä niiden välillä. Hyö-

dynämme tässä puheenvuorossa moniäänisyyden määrittelyn lähtökohtana kirjallisuuden tutkija ja filologi Mihail Bahtinin (1895–1975) ajatuksia. Moniäänisyyden käsitettä ja Bahtinin dialogisiin perustuvia ajatuksia on hyödynnetty laajasti, esimerkiksi kasvatus-tieteen, kielitieteen, antropologian, sosiologian ja liiketaloustieteen tutkimuksissa.

Bahtinin (ks. Bakhtin 1981) mukaan ihmisten välinen kommunikaatio on jatkuva ja avoin vuorovaikutusprosessi, johon osallistuvat käyttävät erilaisia, voimakkaasti toiminnan kontekstiin sidoksissa olevia ääniä. Ääni puolestaan on näkökulma maailmaan, ja se voidaan määrittellä ”puhuvan subjektin näkökannaksi, aikomukseksi, maailmankuvaksi ja käsitteelliseksi horisontiksi” (Wertsch 1991, 51). Ääni, tai laajemmin kieli, ei kuitenkaan koskaan ole vain puhuvan yksilön tuottama, vaan siinä kuuluvat samalla myös muiden yhteisöjen ja instituutioiden kielet sekä näkökulmat (Engeström 1999). Tätä luonnollisen kielen sosiaalista ja historiallista kerrostuneisuutta sekä sen vaihtelua ja muutosta Bahtin kuvaa heteroglossia-käsitteellä. Se viittaa ”yhtäältä kielen kerrostuneisuuteen eli erilaisten kielimuotojen moninaisuuteen yhden kansalliskielen sisällä ja toisaalta siihen, että kyseiset kielimuodot antavat todellisuudelle erilaisen ideologisen tulkinnan, jotka voivat olla ristiriidassa keskenään” (Lähteenmäki 2009, 68).

Kommunikaatio puolestaan on luonteeltaan moniäänistä silloin, kun siihen osallistuvien henkilöiden ajatukset jakautuvat monien rinnakkaisten ja usein ristiriitaistenkin äänien kesken. Vuorovaikutukseen osallistuvien sanomiset ja asioille antamat merkitykset eivät siis koskaan ole pysyviä tai muuttumattomia vaan dynaamisia ja kehittyviä osallistujien reagoissa toistensa sanomisiin ja samanaikaisesti ennakoivissa keskustelun tulevia lausumia (Bakhtin 1981; ks. myös Holquist 2002). On niin ikään tärkeää huomata huomata, että osallistujien käyttämät äänet kiinnittyvät aina myös heidän historiallisesti kehittyneisiin sosiokulttuurisiin taustoihinsa ja toimintaympäristöihinsä, vaikka keskustelu on dynaamista ja muuttuvaa (ks. esim. Engeström 1999). Osal-

listujien taustoilla on siis vaikutusta moniääniseen vuorovaikutukseen ja esimerkiksi moniäänisyyttä hyödyntävien oppimistehtävien (materiaalisiin ja käsitteellisiin) lopputuloksiin (Akkerman, Admiral, Simons & Niessen 2006).

Bahtinin dialogismi tarjoaa lähestymistavan, jonka kautta voimme entistä paremmin ymmärtää ajattelun, puheen ja vuorovaikutuksen sisäistä moniäänisyyttä. Lähtökohtana on se, että moniääniseen vuorovaikutukseen osallistuvat ovat jatkuvasti tekemisissä useiden päällekkäisten ja risteävien sosiaalisten äänien, kielten, näkemysten, kokemusten ja subjektipositivoiden kanssa. Osallistujat omaksuvat erilaisia rooleja ja ovat samanaikaisesti aktiivisia osallistujia, toisten osallistujien ajatuksiin mukautujia sekä niiden vastustajia ja vastaanottajia (Cooren & Sandler 2014). He eivät vetoa vain omiin näkemyksiinsä vaan voivat hyödyntää argumentaatiossaan myös sellaisia muiden osallistujien ääniä, joihin osallistuja kokee voivansa samaistua ja sitoutua (Aveling, Gillespie & Cornish 2005).

Vuorovaikutuksessa osallistujat säätelevät sekä törmäyttävät ääniä toisiinsa ja samalla muuttavat sosiaalista todellisuutta (Bakhtin 1986; myös Agha 2005). Bahtinin (ks. Bakhtin 1981) mukaan dialoginen vuorovaikutus ei kuitenkaan tarkoita sitä, että osallistujien (tai heidän kantamiensa äänien) tulisi vuorovaikutuksen päätteeksi saavuttaa yksimielisyys tai ratkaisu. Yhteiskunnallisen merkityksen luominen nähdään sen sijaan jatkuvasti avoimena vuorovaikutusprosessina, joka kielen sisältämän moniäänisyyden vuoksi saa alati uusia piirteitä. Tästä esimerkkinä on vaikkapa länsimainen musiikki, joka jatkuvasti lainaa, varioi ja törmäyttää eri historiallisilta aikakausilta, kulttuurialueilta ja musiikkigenreistä peräisin olevia aineksia muodostaen näin lakkaamatta uudistuvan kulttuurimuodon.

Moniäänisyys menetelmällisenä lähestymistapana

Kasvatustieteellisissä moniäänisyyden tutkimuksissa hyödynnetään usein etnografisia lähestymistapoja (ks. esim. Lappalainen 2008).

Aineistoa voidaan koota monimenetelmäisesti, esimerkiksi yksilö- ja ryhmähaastatteluin, tutkittavan yhteisön toimintaa havainnoiden ja kokoamalla erilaisia dokumentteja. Monimenetelmällisyys lisää tutkimusaineistojen monipuolisuutta, näkökulmia ja tulkintojen luotettavuutta. Kasvatustieteen tutkimuksissa sovelletaan usein myös narratiivista menetelmää (ks. esim. Heikkinen 2002; Uitto 2011) ja diskurssi- tai keskusteluanalyysia (ks. esim. Vehviläinen & Löfström 2016), jotka ovat lähtökohdiltaan moniäänisyyttä korostavia. Esimerkiksi lasten monien äänien kuulemiseen on pyritty löytämään metodisia ratkaisuja narratiivisista ja lapsikeskeisistä tutkimusmenetelmistä, joiden avulla erilaiset näkökulmat voidaan tunnistaa sekä sijoittaa osaksi sosiaalisia ja kulttuurisia toimintaympäristöjä (Kinnunen 2015; Hyvönen ym. 2014). Näiden menetelmien ansiosta ymmärryksemme kasvatuksen ja koulutuksen piirissä tapahtuvasta inhimillisestä vuorovaikutuksesta ja sen sosiaalisesta rakentumisesta on edistynyt huomattavasti.

Tiedollisten arvojen lisäksi moniäänisyyden käsite auttaa jäsentämään ja entistä paremmin tulkitsemaan yhteiskunnallisiin käytäntöihin liittyvää päätöksentekoa ja opetustoimintaa ohjaavia dokumentteja, kuten perusopetuksen opetussuunnitelmaa (OPH 2014) tai syksyllä 2021 voimaan tulleen lukion opetussuunnitelman (OPH 2019) tavoitteita. Näissä asiakirjoissa moniäänisyys tulee esiin muun muassa siinä, että ne korostavat oppilaiden ajatusten kuulemista ja heidän toimijuutensa tukemista.

Tämän lisäksi dialogisuus ja moniäänisyys voi kasvatustieteessä näyttäytyä tutkijoiden, tutkittavien ja heidän yhteiskunnallisten sidosryhmiensä välisenä vuorovaikutuksena. Soveltaessaan moniäänisyyden näkökulmaa ja siihen kytkeytyviä tutkimusmenetelmiä sekä asettuessaan vuoropuheluun tutkittaviensa kanssa tutkija joutuu kriittisesti arvioimaan omaa työtään ja tarkistamaan tulkintojaan (Teräs & Toiviainen 2014).

Moniäänisyyttä tutkitaan ja hyödynnetään jo jonkin verran eri tieteenaloja yhdistävissä tutkimuksissa. Näin voidaan parhaimmillaan

etsiä tutkimuksellisten työskentelyotteiden välisiä rajapintoja ja rakentaa kokonaisvaltaisempaa ymmärrystä tutkittavasta kohteesta. Esimerkiksi Lund ja Suthers (2018) kuvaavat moniäänisen analyysin yhteisöllistä prosessia ja sen haasteita vuorovaikutuksen tutkimuksessa. Heidän mukaansa moniäänisyys voisi entisestään syventyä, mikäli käytännön toimijoiden, kuten teknologisten opetusvälineiden suunnittelijoiden ja opettajien, äänet otettaisiin mukaan analyysiin. Niinpä kasvatustieteen monitieteellisyys ja vahva käytäntösuhde mahdollistaa kokonaisvaltaisen ymmärryksen tuottamisen, paljastaa eri lähestymistapojen kehittämistarpeita ja edistää tieteilijöiden sekä käytännön toimijoiden välistä dialogia.

Moniäänisyys kasvatustieteen eri toimintaympäristöissä

Yhteiskunnan monimuotoistuesssa kasvatustieteellistä tutkimusta, opetusta ja koulutusta luonnehtii enenevästi moniäänisyys. Tutkimukset ovat jo vuosikymmenien ajan osoittaneet sen, että moniäänisyyden hyödyntäminen on tärkeä voimavara yhteisöllisessä oppimisessa ja monimutkaisten yhteiskunnallisten ongelmien ratkaisemisessa (ks. esim. Cole & Engeström 1993). Oppijat ja heidän opettajansa ilmaisevat erilaisia tietoihin, totuuteen, aikomuksiin, maailmankuviin ja kulttuureihin liittyviä käsityksiä käyden samalla dialogia toistensa ja ympäröivän maailman ilmiöiden kanssa (Bakhtin 1986). Lisäksi vuorovaikutus ja lisääntyvä ryhmätyöskentely tuottavat äänien kohtaamisia ja niiden sekoittumista tuottaen uusia, ennen kuulemattomia ääniä. Oppimistilanteesta voi siten muodostua osallistujille ainutlaatuinen tapahtuma heidän ymmärtäessään jotain sellaista, mitä ei ole koskaan aiemmin mahdollisesti ääneen sanottu.

Esimerkiksi varhaiskasvatuksessa pyritään tukemaan ja vahvistamaan lapsen omaehtoista toimijuutta, mikä edellyttää hänen kuuntelemistaan ja hänen vuorovaikutuksensa tukemista (Estola, Uitto & Karikoski 2020; Hyvönen ym. 2014). Kun ryhmissä on lapsia mo-

nista eri taustoista, kasvatus- ja opetustyössä tulee lisäksi huomioida oppijoiden niistä juontuvat erilaiset oppimisedellytykset. Tähän erään mahdollisuuden avaa ajatus heteroglossiasta: tunnistamalla lasten puheen sosiaalisen ja historiallisen kerrostuneisuuden sekä tähän liittyvän jatkuvan vaihtelun ja muutoksen varhaiskasvatuksenopettaja pystyy paremmin orientoitumaan ja tukemaan lapsia heidän oppimispoluillaan.

Nykyisin oppimista tukevat digitaaliset välineet ja innovaatiot ovat nopeasti muuttuvia ja luovaan ongelmanratkaisuun sekä käytännön toimintaan linkittyviä (Kahila ym. 2021). Esimerkiksi teknisesti tuetut, uudentyypiset niin kutsutut värkääjäpajat (Kumpulainen, Kajamaa & Rajala 2018) ovat kouluihin ja kirjastoihin sijoitettuja tiloja, joissa pyritään tukemaan lasten ja nuorten yhteistä oppimista ja moniäänistä tekemistä. Erilaiset teknologiat ja pelillisuus mahdollistavat monien äänten uudenlaisen ilmenemisen ja huomioimisen, jolloin teknologisesti tuettujen oppimisympäristöjen hyödyntäminen haastaa sekä opettajien että lasten ja nuorten vakiintuneita toimintatapoja. Tämä edellyttää yhtäältä kulttuurinmuutosta mutta tuo toisaalta mukanaan ratkaistavia jännitteitä (Kumpulainen ym. 2018). Samaan aikaan kuitenkin näyttää siltä, etteivät kasvatuksen yhteiskunnalliset vinoumat poistu uusien teknologioiden myötä: lapset ja nuoret tulevat koulun sosioekonomisesti eriarvoisista lähtökohdista, mikä osaltaan voimistaa toisia ja vaientaa toisia ääniä (ks. esim. Kosunen & Hansen 2018). Näiden ongelmien ratkaisemiseksi tarvitaan monitieteiseen tutkimukseen pohjaavia käytännön toimia.

Sosiaalinen media ja erilaiset verkkopohjaiset oppimisympäristöt ovat merkittävästi laajentaneet moniäänisyyden tutkimisen mahdollisuuksia. Verkossa käytyjä ja sinnettuneita keskusteluja voidaan käyttää tutkimusaineistona ajasta ja paikasta riippumattomasti moniäänistä vuorovaikutusta tutkittaessa. Kommunikaatioon osallistuvat voivat myös liikkua virtuaalisten sekä aikaan ja paikkaan sidottujen tilojen välillä tuottaen erilaisia uu-

sia käytänteitä (Dahlberg 2017). On kuitenkin hyvä muistaa, että teknologiat eivät itsestään selvästi edistä dialogista oppimista. Ratkaisevaa moniäänisyyden edistämisen kannalta on se, kuinka oppimistilanteisiin osallistujat tulkitsevat teknologiavälitteisiä vuorovaikutus- ja oppimistilanteita ja oppivat hyödyntämään niitä oppimisessaan (Kekki 2022).

Moniäänisyyden tunnistaminen ja tukeminen on tärkeää myös jatkuvan oppimisen näkökulmasta alati muuttuvassa työelämässä (Kajamaa & Tuunainen 2021). Moniäänisyyttä voidaan kutsua dialogiseksi asiantuntijuudeksi (Onnismaa 2011), ja sitä on edistetty työorganisaatioissa monin erilaisin keinoin. Työelämän konteksteissa toteutetut muutoslaboratoriointerventiot ovat hyödyntäneet moniäänisyyttä toiminnan ristiriitojen paikantamisessa ja niiden ratkaisemisessa sekä uusien toimintamahdollisuuksien mallintamisessa. Monimutkaisen ja jännitteisen kommunikaation aikana osallistujat käsittelevät työyhteisönsä haasteita käyttäen erilaisia ääniä ja moniäänisyyden muotoja. Moniäänisyyden ajatusta hyödyntäneet interventiot ovatkin synnyttäneet uutta luovaa ekspansiivista oppimista sekä auttaneet työyhteisöjä kehittämään itseään ja selviytymään kriiseistä (ks. esim. Kerrosuo, Kajamaa & Engeström 2010).

Pohdintaa

Moniääninen ja monitieteinen tutkimus kasvatuksen ja koulutuksen konteksteissa alkaa saada entistä vahvempaa jalansijaa. Tämä muutos linkittyy tiiviisti kansainväliseen tiede- ja koulutuspoliittiseen linjaan, joka painottaa teollisen tiedon yhteiskunnallista hyödyntämistä (ks. esim. Tuunainen ym. 2020). Vaikka tieteen ja yhteiskunnan vastavuoroinen vuorovaikutus on ollut läsnä tieteen ja valtiollisen tiedepolitiikan kehityksessä aina, se on nykyaikana saanut uusia muotoja muun muassa teknotieteen ja uudenlaisen tiedejulkisuuden (Väliverronen 2016) myötä. Samaan aikaan monitieteisyydestä, tiedeidenvälisyydestä ja poikkitieteellisyydestä on tullut valtiollisen

ja ylivaltiollisen tiede- ja innovaatiopolitiikan avainsanoja (Mikkeli & Pakkasvirta 2007), joiden avulla yritetään kannustaa tutkijoita ylitämään perinnäisiä tieteenalarajoja tieteen yhteiskunnallisen vaikuttavuuden lisäämiseksi.

Tämä kaikki on ollut omiaan lisäämään moniäänisyyttä niin tieteen sisäisissä keskusteluissa kuin tieteen ja yhteiskunnan välisessä vuorovaikutuksessa. Tieteellisissä keskusteluissa moniäänisyyden käsitettä näkee kuitenkin käytettävän vielä melko harvoin tieteellisen työn ja sen yhteiskuntasuhteen osalta monimutkaisuutta jäsentävänä käsitteenä. Kasvatustieteissä olisi erityinen paikka ja tilaus tälle käsitteelle siksi, että kasvatus ja koulutus ovat yhteiskunnan keskeisiä osajärjestelmiä (Kantatalmi 2013) ja sellaisina monin eri tavoin rakenteellisesti kytkeytyneet muihin tieteenaloihin sekä yhteiskunnan toisiin osajärjestelmiin. Kasvatustieteissä tulisikin mielestämme entistä enemmän tarkastella tutkimuksen kohteina olevia ilmiöitä kiinnittämällä huomiota kasvatustieteen, muiden tieteenalojen ja erilaisten yhteiskunnallisten toimintojen välisten rakenteellisten kytkentöjen kehittyviin muotoihin. Samalla on tarpeen huomioida näiden väliin tai ulkoreunalle jäävät toimijat ja harmaat alueet, joissa ovat äänet uhkaavat jäädä kuulematta, sekä pohtia syitä mahdollisille hiljaisuuksille.

Eräs tapa tällaisten kytkentöjen analysoimiseksi on fokusoida tutkimus semanttiseen työhön, jota tutkimuksen kohteena olevien ihmisten heteroglossinen puhetapa edustaa. Näin voitaisiin avata monitieteisyyden ja tieteen yhteiskunnallisen vuorovaikutuksen merkitysvälitteistä luonnetta. Samalla tutkitavista ilmiöistä kyettäisiin tekemään entistä moniäänisempiä ja moniulotteisempia tulkinnoita (ks. esim. Nowotny, Scott & Gibbons 2001). Kasvatustieteellisessä tutkimuksessa voitaisiin näin ollen kiinnittää vieläkin enemmän huomiota erityisiin semantiikkoihin, joiden avulla kasvatus- ja koulutusjärjestelmien piirissä olevat toimijat antavat merkityksiä erilaisille, muista sosiaalisista järjestelmistä omaksumilleen asioille. Tällöin lisäisimme ymmärrystä

esimerkiksi siitä, kuinka eri organisaatioiden piirissä annettava kasvatus ja koulutus voidaan nyky-yhteiskunnassa merkityksellistää.

Edellä kuvatun mukainen tutkimus voisi vahvistaa tieteenalan omaa identiteettiä ja tuottaa entistä hienojakoisempaa ymmärrystä koulutus- ja kasvatustieteiden sekä niihin liittyvän tutkimuksen kytkeytymisestä muihin tieteesiin ja yhteiskuntaan. Puheenvuorossamme esittelemämme dialogismin ajatus auttaisi myös kasvatustieteilijöitä artikuloimaan omaa erityislaatuaan osana heterogeenisiä ryhmiä, verkostoja ja vuorovaikutustilanteita, joissa eri taustoista tulevat toimijat työskentelevät moniäänisesti yhteisen ymmärryksen rakentamiseksi kasvatuksen ja koulutuksen vaihtelevissa toimintaympäristöissä.

Lähteet

- Agha, A. 2005. Voice, footing, enregisterment. *Journal of Linguistic Anthropology* 15 (1), 38–59.
- Akkerman, S., Admiraal, W., Simons, R. J. & Niessen, T. 2006. Considering diversity: Multivoicedness in international academic collaboration. *Culture & Psychology* 12 (4), 461–485.
- Aveling, E.-L., Gillespie, A. & Cornish, F. 2005. A qualitative method for analysing multivoicedness. *Qualitative Research* 15 (6), 670–687. <https://doi.org/10.1177/1468794114557991>
- Bakhtin, M. M. 1981. *The dialogic imagination: Four essays by M. M. Bakhtin*. M. Holquist (toim.). Käänt. C. Emerson & M. Holquist. Austin, TX: University of Texas Press. Alkuperäisjulkaisu 1975.
- Bakhtin, M. M. 1986. *Speech genres and other late essays*. C. Emerson & M. Holquist (toim.). Käänt. V. W. McGee. Austin, TX: University of Texas. Alkuperäisjulkaisu 1979.
- Cole, M. & Engeström, Y. 1993. A cultural-historical approach to distributed cognition. Teoksessa G. Salomon (toim.) *Distributed cognitions, psychological and educational considerations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–46.
- Cooren, F. & Sandler, S. 2014. Polyphony, ventriloquism, and constitution: In dialogue with Bakhtin. *Communication Theory* 24 (3), 225–244. <https://doi.org/10.1111/comt.12041>
- Dahlberg, G. M. 2017. A multivocal approach in the analysis of online dialogue in the language-focused classroom in higher education. *Educational Technology & Society* 20 (2), 238–250.
- Engeström, R. 1999. *Toiminnan moniäänisyys: Tutkimus lääkärintervuotosten keskusteluista*. Helsinki: Helsinki University Press.

- Estola, E., Uitto, M. & Karikoski, H. 2020. Suhteet lapsiin työn ytimessä – opettajana esi- ja alkuopetuksessa. Teoksessa T. Kyrönlampi, K. Mäkitalo & M. Uitto (toim.) Esi- ja alkuopetuksen käsikirja. Jyväskylä: PS-Kustannus, 17–34.
- Heikkinen, H. L. T. 2002. Narratiivisuus – ei yksi vaan monta tarinaa. Teoksessa H. L. T. Heikkinen & L. Syrjälehti (toim.) Minussa elää monta tarinaa. Kirjoituksia opettajuudesta. Helsinki: Kansanvalistusseura, 184–197.
- Holquist, M. 1990/2002. Dialogism: Bakhtin and his world. 2. painos. Lontoo: Routledge.
- Hyvönen, P., Kronqvist, E.-L., Järvelä, S., Määttä, E., Mykkänen, A. & Kurki, K. 2014. Interactive and child-centred research methods for investigating efficacious agency of children. *Journal of Early Childhood Education Research* 3 (1), 82–107.
- Kahila, J., Tedre, M., Kahila, S., Vartiainen, H., Valtonen, T. & Mäkitalo, K. 2021. Children's gaming involves much more than the gaming itself: A study of the metagame among 12- to 15-year-old children. *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies* 27 (3), 768–786. <https://doi.org/10.1177/1354856520979482>
- Kajamaa, A. & Tuunainen, J. 2021. Snellmanin sivistyskäsitys jatkuvan oppimisen ja työorganisaatioiden kehittämisen lähtökohrana ja haasteena. *Aikuiskasvatus* 41 (3), 278–282. <https://doi.org/10.33336/aik.111586>
- Kantasalmi, K. 2013. Kasvatuksen ja koulutuksen systeemirajat funktionaalisesti eriytyneessä yhteiskunnassa. Teoksessa J. Jalava (toim.) Yhteiskunnan järjestelmät. Niklas Luhmannin ajattelu. Helsinki: Gaudeamus, 209–235.
- Kekki, M.-K. 2022. Educational possibilities of media-based public discussion. A phenomenological-philosophical analysis of the givenness of others. *Acta Universitatis Ouluensis, E Scientiae Rerum Socialium* 207. Oulun yliopisto. <http://urn.fi/urn:isbn:9789526232294>
- Kerosuo, H., Kajamaa, A. & Engeström, Y. 2010. Promoting innovation and learning through change laboratory: An example from Finnish health care. *Central European Journal of Public Policy* 4 (1), 110–131.
- Kinnunen, S. 2015. How are you? The narrative in-between spaces in young children's daily lives. *Acta Universitatis Ouluensis, E Scientiae Rerum Socialium* 159. Oulun yliopisto. <http://urn.fi/urn:isbn:9789526210285>
- Kosunen, S. & Hansen, P. 2018. Discursive narratives of comprehensive education politics in Finland. *European Educational Research Journal* 17 (5), 714–732. <https://doi.org/10.1177/1474904118764938>
- Kumpulainen, K., Kajamaa, A. & Rajala, A. 2018. Understanding educational change: Agency-structure dynamics in a novel design and making environment. *Digital Education Review* 33, 26–38. <https://doi.org/10.1344/der.2018.33.26-38>
- Lappalainen, S. 2008. School as 'survival game': Representations of school in transition from preschool to primary school. *Ethnography and Education* 3 (2), 115–127.
- Lund, K. & Suthers, D. 2018. Multivocal analysis: Multiple perspectives in analyzing interaction. Teoksessa F. Fischer, C. E. Hmelo-Silver, S. R. Goldman & P. Reimann (toim.) *International handbook of the learning sciences*. New York: Routledge, 455–464.
- Lähteenmäki, M. 2009. Dialogisuuden lähteillä: Oppihistoriallinen näkökulma Bahtinin dialogiseen kielikäsitteeseen. *Puhe ja kieli* 29 (2), 63–74.
- Mikkeli, H. & Pakkasvirta, J. 2007. Tieteiden välissä? Johdatus monitieteisyyteen, tieteidenvälisyyteen ja poikkitieteisyyteen. Helsinki: WSOY Oppimateriaalit.
- Nowotny, H., Scott, P. B. & Gibbons, M. T. 2001. Re-thinking science: Knowledge and the public in an age of uncertainty. Cambridge: Polity Press.
- Onnismäe, J. 2011. Ohjauksen ja neuvontatyö. Aikaa, huomiota ja kunnioitusta. 3. painos. Helsinki: Gaudeamus.
- OPH. 2014. Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet. <https://www.oph.fi/fi/koulutus-ja-tutkinnot/perusopetuksen-opetussuunnitelman-perusteet>. (Luettu 26.9.2022.)
- OPH. 2019. Lukion opetussuunnitelmien perusteet. <https://www.oph.fi/fi/koulutus-ja-tutkinnot/lukion-opetussuunnitelmien-perusteet>. (Luettu 26.9.2022.)
- Teräs, M. & Toivainen, H. 2014. Kehittävä teema-analyysi kasvatustieteen tutkimusmenetelmänä. *Aikuiskasvatus* 34 (2), 84–95. <https://doi.org/10.33336/aik.94084>
- Tuunainen, J., Miettinen, R. & Esko, T. 2020. Tieteen vapaus, vastuu ja vaikuttavuus: Kontrolli vai luottamus? Teoksessa E. Välvirronen & K. Ekholm (toim.) *Tieteen vapaus ja tutkijan sananvapaus*. Tampere: Vastapaino, 103–133.
- Uitto, M. 2011. Storied relationships: Students recall their teachers. *Acta Universitatis Ouluensis, E Scientiae Rerum Socialium* 122. Oulun yliopisto. <http://urn.fi/urn:isbn:9789514296307>
- Vehviläinen, S. & Löfström, E. 2016. 'I wish I had a crystal ball': Discourses and potentials for developing academic supervising. *Studies in Higher Education* 41 (3), 508–524. <https://doi.org/10.1080/03075079.2014.942272>
- Välvirronen, E. 2016. Julkinen tiede. Tampere: Vastapaino.
- Wertsch, J. V. 1991. Voices of the mind: A sociocultural approach to mediated action. Cambridge, MA: Harvard University Press.